

SZIMBOLIKUS TREPANÁCIÓ A VOLGAI BOLGÁROKNÁL

¹Fóthi Erzsébet, ²Marcsik Antónia és ³Svetlana Efimova

¹Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár, Budapest

²Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, Szeged

³Moszkvai Állami Egyetem Antropológiai Intézet és Múzeum, Moszkva

Fóthi, E., Marcsik, A. and Efimova, S.: Symbolic Trepanation among the Bolgars along the River Volga. *Fourteen symbolic trepanation cases have been found on twelve skulls of Bolsie Tarhani cemetery in Tatarstan (Russia). The graves are originating from the 7th–9th century. All cases were made along sagittal or coronal sutures. Shape of lesion, technique used taxonomic types of skulls, analogies with cases from Hungary analysed.*

Keywords: *Early Bolgars; Symbolic trepanation; Comparison to Hungarian cases.*

Bevezetés

A Volgai Bulgária történelmi államalakulat, amely a középkorban létezett a Volga és a Káma vidékén, hozzávetőleg azon a területen, amelyen ma az Oroszország részét alkotó Tatarisztán áll. Kialakulását a VII. századra teszik, arra az időszakra, amikor a korai bolgár törzsek egy, a korábbi kultúráktól lényegesen eltérő lovas nomád kultúra hordozóiként megjelentek a Volga mentén. A már korábban is ott élt népeket integrálva egy rendkívül jól felépített civilizált államot hoztak létre, amelyet a korábbi források Volgai Bulgáriaként, a későbbiek Kazanyi Kaganátusként említenek.

A volgai bolgár állam virágkorát a IX–XII. század között élte. Önálló államként akkor szűnt meg, amikor 1223-ban Batu Kán mongol csapatai elfoglalták és az európai mongol birodalomhoz, az Arany Hordához csatolták. A volgai bolgárok mai leszármazottai a tatárok és a csuvasok (Bukharajev 1995). A magyar őstörténet szempontjából nem csak azért érdemel különös figyelmet Volgai Bulgária, mert területére esik Magna Hungária, hanem mert történetének korai évszázadaira olyan régészeti és antropológiai leletek jellemzőek, amelyek a X. századi Kárpát-medencei honfoglalókéival igen sok egyezést mutatnak.

A volgai bolgár állam alapítói, a korai bolgárok a régészeti hagyatékuk alapján rendkívül heterogén népesség volt. Temetőiket két nagy csoportba sorolják, amelyek a legfontosabb lelőhelyekről kapták a nevüket: ezek a Bolsie Tarhani és a Tankejevka csoport (Gening és Halikov 1964). Tanulmányunkban a Bolsie Tarhani temető jelképesen trepanált koponyáival foglalkozunk.

A vizsgálati anyag

A Közép-Volga vidékén a Volga jobb partján, attól 7 km-re található a Bolsie Tarhani temető. Az első emberi csontokat 1939-ben találták. 1950-ben Halikov próbaásatást végzett, amiből kiderült, hogy egy rendkívül gazdag, nagy kiterjedésű temetőt találtak, amelybe a VII. század második és a IX. század első felében temetkeztek. A régészeti

hagyaték alapján a néesség a korai bolgárokhoz tartozott. 1957-ben Gening és Halikov vezetésével nagyszabású ásatás kezdődött a helyszínen. Abban az évben 80, majd 1960-ban 278 sírt tártak fel. A temető teljes feltárása a meglevő lakóépületek miatt nem volt lehetséges. A temető teljes méretét 7–800 sírosra becsülik (Gening és Halikov 1964). A magyar őstörténet kutatóinak figyelmét a temetkezési rítus számos jellegzetessége, elsősorban a halott lábához eltemetett lókoponya és végtagsontok keltették fel, amelyek nagyon hasonlítottak a magyar honfoglalók legkorábbi leleteire.

Hetvenkilenc sírban volt állatcsont: ló, tehén, juh. Hatvankét sírban (17 %) voltak a halott mellé, legtöbbször a lábához lókoponya és lábszárcsontok temetve. A temető legközelebbi régészeti analógiái: mindenekelőtt a földrajzilag rendkívül közel, Bolsie Tarhanitól 50 km-re fekvő Kajbel, Zlivki a Don-vidékről, Novi Pazar az Al-Duna vidékéről. Sok párhuzamot találtak a kazahsztáni szakákkal, uszunokkal és hunokkal. Gening és Halikov szerint a néesség kétgyökerű: kisebb része ugor (urali), nagyobb része bolgár-török eredetű. A temetőben nyomát sem találni a térség bolgárok előtti kultúráinak, az imenykovo és a lomovatovo kultúrának. Itt érdemes megjegyezni, hogy ugyanakkor a korai bolgárok másik, Tankejevka csoportjára éppen a bolgárok előtti kultúrák továbbélése jellemző (Gening és Halikov 1964).

Magyar őstörténeti szempontból különös figyelmet érdemel a Bolsie Tarhani temető. Három, egymástól független jelenség figyelhető meg mind a Bolsie Tarhani temető, mind a legkorábbi Kárpát-medencei, elsősorban Duna-Tisza közén talált honfoglaló leleteken: a temetési rítus hasonlatossága, amely mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a halotti toron elfogyasztott ló koponyáját és lábszárcsontjait a halott lábához helyezték; a két eltérő területen talált néesség koponyaalkatában megmutatkozó hasonlóság; a harmadik pedig egy ritkán előforduló kultúrantropológiai jelenség, az ún. jelképes trepanáció előfordulása. A felsorolt hármas egybeesés tette indokoltá azt, hogy a hazai honfoglaló emléktárgy ismeretében a korai bolgár emléktárgyat megvizsgáljuk.

Az embertani leletek a Moszkvai Állami Egyetem Antropológiai Intézetében és Múzeumában vannak. A temető csontanyagának első elemzője Akimova volt, aki 11 jelképes trepanációról tett említést (Akimova 1964). A koponyákon mért adatait felhasználtuk a vizsgálatainkhoz, ugyanakkor valamennyi koponyán megvizsgáltuk a morfológiai jellegeket és meghatároztuk a taxonómiai jegyeket Lipták (1983) nyomán. Minden koponyáról több nézetből fotókat készítettünk. A néesség egészének vizsgálati eredményeit ehelyütt nem részletezzük, csupán annyiban érintjük, amennyiben a jelen tanulmány fókuszába állított jelenség, a szimbolikus trepanáció elemzése szempontjából szükséges.

Boev több tanulmányában is foglalkozott a Bolsie Tarhaniból származó koponyák jelképes trepanációjával (Boev 1965), figyelme elsősorban a jelenség biológiai leírására és a trepanáció készítésének technikájára terjedt ki. Mi a vizsgálatunkat elsősorban a szimbolikus trepanált koponyák morfológiai leírására és az ebből levonható következtetések vázolására fordítottuk.

Vizsgálati eredmények

Az alábbi esetekben fordult elő jelképes trepanáció:

22. sír (Leltári szám: 11150). Juvenilis, valószínűleg nő. A homlokcsont jobb oldalán, a nyílvarrat és a koronavarrat találkozásától 35 mm távolságra szilvamag alakú jelképes trepanáció látható. Hossza 18 mm, szélessége 12 mm, mélysége 1–2 mm közötti.

Körvonala éles, jobb oldalon a karcolás nyoma is kivehető. A jelet először bekarcolták, majd kaparással mélyítették a körülhatárolt felületet. A bemélyedés egyenletes, a felszín kissé erodált, porotikus. A beavatkozást hátulról végezték.

23. sír (Leltári szám: 11151). 25–30 éves férfi. Két jelképes trepanációja van. Az egyik nagyméretű, ovális alakú beavatkozás az obelion tájékán, a nyílvarrat mentén található. Hossza fronto-occipitális irányban 41 mm, laterális átmérője 35 mm, mélysége 2–3 mm. A beavatkozás csak a lamina externát érintette. A felszín egyenletes, sima. A körvonal elmosódó, a bekarcolás már nem látszik, a bemetszés kezdőpontja már nem állapítható meg. A trepanálást jóval a halál előtt, hátulról végezték. A másik bemélyedés kisebb, a homlokcsont jobb oldalán, a koronavarrattól 1 cm-re, a bregma mérőponttól 22 mm-re található. A sérülés szabálytalan alakú, átmérője 8 mm, felszíne finoman egyenetlen, széle elmosódó. Mélysége 1–2 mm, az arc irányába mélyebb. A trepanációt kaparásos technikával, hátulról végezték.

A koponya taxonómiai típusa: pamíri-x.

58. sír (Leltári szám: 11159). 25–30 éves nő. A koponya jobb oldalán, a nyílvarrattól 45 mm-re, a koronavarrattól 52 mm-re szabálytalan kör alakú, 23 mm átmérőjű, 2–3 mm mély sérülés látható (1. ábra). Körvonala tompa, a kezdőpontot megállapítani nem lehet. A beavatkozás csak a kortikális réteget érintette. A felület bemélyedő, a felszín kissé porotikus. A beavatkozás technikája, iránya nem állapítható meg.

A koponya taxonómiai típusa: urali.

126. sír (Leltári szám: 11507). 30–35 éves nő. A bregma mérőpontban 11 mm átmérőjű, 1,5 mm mély, egyenetlen felszínű, szabályos kerek bemélyedés. A seb körvonala tompa, karcolás nem látszik (2. ábra). A beavatkozás technikája, iránya nem állapítható meg, elképzelhető, hogy égetéssel végezték.

A koponya taxonómiai típusa: turanid.

134. sír (Leltári szám: 11525). 40–50 éves férfi. A jelképes trepanáció a nyílvarrat mentén, a bregmától 30 mm-re található. Ovális alakú, 20 mm hosszú, 17 mm széles, 1–2 mm mély, csak a tabula externát érintette. A sérülés körvonala kivehető, 2 mm vastagságú, ellipszis alakú rajzolat. A trepanáció belső része mélyebb, mint a rajzolat, felszíne is durvább (3. ábra). A karcolás kezdőpontja, a műtét iránya nem állapítható meg. Gyulladásra utaló jelek nincsenek.

A koponya taxonómiai típusa: turanid.

143. sír (Leltári szám: 11510). 40–50 éves férfi. Két jelképes trepanációja van. Az első a bregma mérőpontban van. Szabályos kör alakú, átmérője 10 mm, mélysége 2 mm. Pereme egyenetlen, tompa, a seb felülete kissé porotikus. A második a nyílvarrat mellett, annak jobb oldalán, a bregmától 25 mm távolságra van (4. ábra). 20 mm átmérőjű, 2 mm mély, kör alakú trepanáció. Nyolc mm átmérőjű, kör alakú, egyenetlen felszínű magja van. A bregmától a második trepanáció végéig a sutura sagittalis elcsontosodott. A műtét valószínűleg egy idő előtti elcsontosodási folyamatot indított el. A beavatkozás szokatlanul mély, nem csak a tabula externát, de a spongiosa-t is érintette. Feltehetően emiatt alakult ki a gyulladás, amelynek nyomai a falsontokon a nyílvarrattól jobbra 25, balra 15 mm-es sávban egészen az obelionig látható. A sebek nem eltérő gyógyulási foka és a gyulladás kiterjedése alapján úgy látszik, hogy a két beavatkozás eltérő időpontban történt, az első korábban, a második később.

A koponya taxonómiai típusa: urali.

165-1. sír (Leltári szám: 11514). 25–30 éves nő. Kör alakú, 12 mm átmérőjű jelképes trepanáció a sutura sagittalis jobb oldalán, közvetlenül a varrat mellett, a bregma

mérőponttól 20 mm-re található (5. ábra). A seb fúrásos technikával készült. Kivehető a körvonal és a sérülés középpontjában az eszköz hegye. A sérülés 1–2 mm mély, egyenetlen felszínű. A felszín az arci rész felé mélyül. Ezen a részen a beavatkozás a spongiosa-t is érintette. Ezzel függhet össze a nagy területre kiterjedő gyulladás, amelynek nyoma mintegy 2–3 cm széles sávban húzódik a sutura sagittalis mentén le a nyakszirtig. A beavatkozást hátulról végezték.

A koponya taxonómiai típusa: turanid.

171. sír (Leltári szám: 11516). 30–35 éves férfi. Kör alakú, 14 mm átmérőjű karcolás található a bregma területén, a középponttól kissé jobbra eltolódva a sutura coronalis mentén (6. ábra). A bevésést hátulról végezték, tíz óra irányában kezdték, és nyolc óránál fejezték be. A bekarcolás mögötti területen 3–4 cm széles sávban egészen a lambdáig erősen porotikus a csontfelszín.

A koponya taxonómiai típusa: turano-pamirid.

180-1. sír (Leltári szám: 11519). 30–40 éves férfi. Pontosán a sutura sagittalison, a bregma mérőponttól 35 mm-re helyezkedik el az ovális alakú jelképes trepanáció. Nyílrányú átmérője 7 mm, szélessége 8 mm. Mélysége a középpontban 2–3 mm. Széle elmosódó, jóval a halál előtt készült. Készítési technikája nem állapítható meg.

A koponya taxonómiai típusa: archaikus cromagnoid (andronovo).

201-1. sír (Leltári szám: 11528). 25–30 éves nő. A bregma mérőponttól 5 mm-re a koronavarrat mentén 8 mm átmérőjű kör alakú jelképes trepanáció található. A seb kipattintásos technikával készült, középső része egyenetlen, a rajzolat jól kivehető. A beavatkozás körül 1,5 cm-es körben a csontfelszín porotikus, ami a műtétet követő gyulladás nyoma.

A trepanáció közelében a homlokcsonton, a koronavarrattól 1 cm-re egy kisebb szabálytalan alakú sérülés látható, ami független a jelképes trepanációtól.

A koponya taxonómiai típusa: pamíri.

280. sír (Leltári szám: 11541). 30–40 éves férfi. A bregma mérőponttól 2 cm-re a sutura sagittalison 16 mm széles, 21 mm hosszú, sima szélű, közepe felé mélyülő, kipattantásos jellegű jelképes trepanáció található (7. ábra). A beavatkozás körül 3–4 cm átmérőjű körben gyulladás nyomaként erősen porotikus a csontfelszín.

A koponya taxonómiai típusa: turanid.

310. sír (Leltári szám: 11546). 40–50 éves férfi. A sutura sagittalis bal oldalán, a bregma mérőponttól 4 cm-re elmosódó szélű, 17 mm széles, 21 mm hosszú, 2–3 mm mély seb látható (8. ábra). A beavatkozást hátulról végezték, kezdőpontja tizenegy óránál van.

A koponya taxonómiai típusa: urali.

Az eredmények megvitatása

A Bolsie Tarhani temető 64 koponyáját vizsgáltuk meg. Tizenkét koponyán találtunk jelképes trepanációt (18,75 %). Közülük 7 férfi és 5 nő volt. Gyereken nem fordult elő, a legfiatalabb egy juvenilis korú nő volt. A többi esetből 8 adultus korú, 3 pedig maturus korú volt.

Tíz esetben egy, két esetben pedig két trepanációt találtunk (3 esetben volt olyan sérülés a koponyán, amelyeknél felmerült a sebészi trepanáció gyanúja, de ezeket végül alapos vizsgálat után elvetettük, post mortem sérüléseknek tartjuk). A 14 jelképes trepanáció alak szerinti megoszlása: 1 szilvamag, 5 ovális, 8 kör alakú.

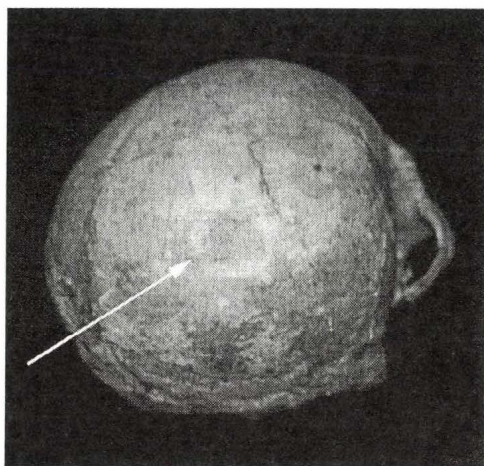
A trepanációkat a sérülés helye szerint csoportosítva megállapíthatjuk, hogy valamennyi a koponya tetején és varraton, vagy annak közvetlen közelében helyezkedett el: 3 a homlokcsont jobb oldalán, a koronavarrat közelében, 3 a falcsonton, a sutura sagittalis mellett, 5 a sutura sagittalison, 3 pedig a bregma mérőpontban. A sérülés mérete az egy nagyobb sebtől eltekintve 8 és 23 mm közé esik.

A műtét elvégzésének irányára 5 esetben tudunk következtetni, mind az öt esetben a páciens háta mögött állhatott az operáló személy. Ami a műtét technikáját illeti, úgy gondoljuk, hogy a beavatkozást nem egyformán végezték el minden esetben. A legtöbbször először bekarcolták a seb kontúrját, és utána kimélyítették a körülhatárolt területet. A bekarcolást az ovális sebeknél késsel végezték. Két esetben viszont olyan szabályos a rajzolat, hogy ezeket biztosan hengerpalást alakú fűrővel készítették. Az egyik esetben a szabályos kör alakú karcolat készült csak el, a felület levésése-kaparása elmaradt (171. sír). Ez az eset teljesen analóg a Nemeskéri és munkatársai (1960) által leírt Szentés-Szt. László-Kánvási föld (Leltári szám, MTM:1992) esettel. A szabályos félgömb alakú, porotikus felszínű sebek esetén nem tartjuk kizártnak a Boev (1968) által felvetett égetési technika (kauterizáció) alkalmazását. A 126. sírszámú koponya (Leltári szám:11507) szabályos kör alakú sebe a bregma mérőpontban mind a sérülés helye, mind a készítés technikája szerint pontosan megegyezik az Üllő-Ilona úti temető 2. sírjában talált 3740-es leltári számú esettel, a sérülés alakja szerint pedig a Nagyhalász-Kiszombor hegy (Leltári szám, MTM :10925) és a Karos I. (Leltári szám, MTM:2158) esettel.

A jelképes trepanációval rendelkező koponyák taxonómiai vizsgálatát a juvenilis korú kivételével minden esetben elvégeztük. A vizsgálat eredménye a következő: urali 3 (28 %), pamíri 2 (18 %), turanid 5 (45 %), cromagnoid (andronovo) 1 (9 %) eset. Az egész temető taxonómiai megoszlása: urali 21 (35 %), pamíri 10 (17 %), turanid 14 (23 %), 4 archaikus cromagnoid (andronovo?) (7 %), 6 dolichocran gracilis europid (10 %). A felsorolásból kitűnik, hogy a temetőn belül előforduló típusok közül egyetlen egy fordul elő, amelyhez nem köthető a jelképes trepanáció szokása, ez a dolichocran gracilis europid. A többi típus mindegyikében előfordul a trepanáció, és a trepanáltak típusösszetétele nem tér el lényegesen az egész temető összetételétől. A Bolsie Tarhani temető típusösszetételét összevetve a X. századi Kárpát-medencei honfoglalókéval (Lipták 1983), szembeötlő a hasonlóság (csaknem azonosság) mind az előforduló típusok, mind azok aránya tekintetében.

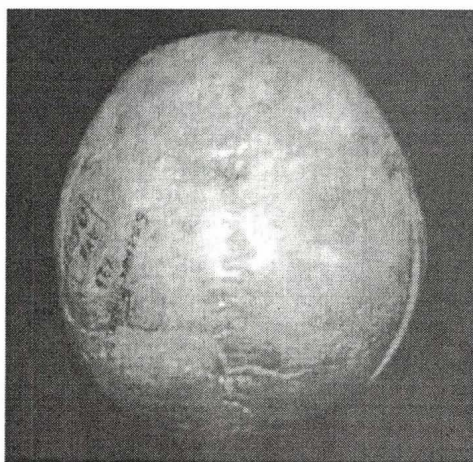
Itt egy rövid megjegyzés erejéig kitérünk az általunk ugyancsak vizsgált Tankejevka temetőre. Éry (1987/1988) a második tankejevka ásatás 18 koponyájából 3 esetben talált jelképes trepanációt. Mindhárom esetben előfordult lómelléklet is, de a koponya embertani típusa eltérő volt. Kazánban megvizsgáltuk ezt az anyagot, és az embertani típust eltérőnek találtuk a Bolsie Tarhaniakétól: mindhárom dolichocran europid volt. Moszkvában megvizsgáltuk az első ásatási ciklusból származó koponyákat is. A népességet rendkívül heterogénnek találtuk, a típusösszetétel teljes mértékben eltért a tarhaniétól. Ebben az anyagban nem találtunk trepanációt.

A fentihez hasonló kép bontakozik ki akkor is, ha a halottal eltemetett lócsontok előfordulását elemezzük. A férfiak között tizenkettő volt lóval eltemetve: 2 archaikus cromagnoid, 2 pamíri (egyiknek jelképes trepanációja is volt), 4 turanid (kettőnek volt trepanációja is), 4 urali (egynek volt trepanációja is). Tehát egy gracilis dolichocran koponyájú férfi sem volt a lóval eltemetettek között. A nők között négy lóval eltemetett

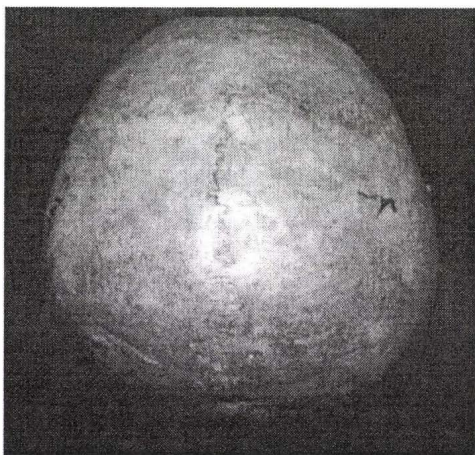
1. ábra: 23 mm átmérőjű szabálytalan kör alakú jelképes trepanáció a jobb falcsonton.

Fig. 1: Circular symbolic trepanation 23 mm in diameter on right side of the skull.

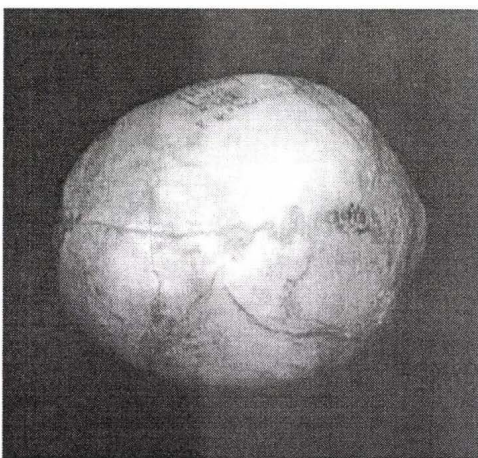
2. ábra: 11 mm átmérőjű kerek jelképes trepanáció a bregma mérőpontban.

Fig. 2: Circular symbolic trepanation 11 mm in diameter at bregma.

3. ábra: 20 mm hosszú, 17 mm széles ovális jelképes trepanáció a sutura sagittalis mentén.

Fig. 3: Oval symbolic trepanation 20 mm in length and 17 mm in width along sagittal suture.

4. ábra: 20 mm átmérőjű kerek jelképes trepanáció a sutura sagittalis jobb oldalán.

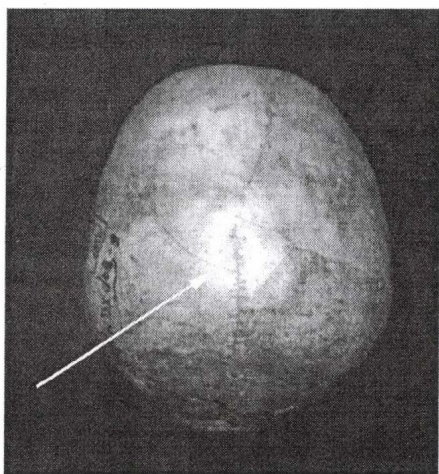
Fig. 4: Circular symbolic trepanation 20 mm in diameter on the right side of the sagittal suture.

5. ábra: 12 mm átmérőjű kerek jelképes trepanáció a sutura sagittalis jobb oldalán.
 Fig. 5: Circular symbolic trepanation 12 mm in diameter on the right side of the sagittal suture.

6. ábra: 14 mm átmérőjű kerek karcolás a bregma mérőpontban.
 Fig. 6: Circular scratch-like symbolic trepanation 14 mm in diameter at bregma.

7. ábra: 21 mm hosszú, 16 mm széles jelképes trepanáció a sut. sagittalison.
 Fig. 7: Symbolic trepanation 21 mm in length and 16 mm in width on the sagittal suture.

8. ábra: 21 mm hosszú, 17 mm széles ovális jelképes trepanáció a sut. sagittalis bal oldalán.
 Fig. 8: Oval symbolic trepanation 21 mm in length and 17 mm in width at the left side of the sagittal suture.

volt: 2 pamíri, 1 turanid és egy gracilis europid (egyiknek sem volt trepanációja). Mindezekből úgy tűnik, hogy a Bolsie Tarhani népességnek az a számarányát tekintve túlnyomó része alkalmazta a jelképes trepanáció szokását, amely embertani típusa szerint az ázsiai szteppéhez kötődik.

*

Köszönetnyilvánítás. Őszinte köszönetünket fejezzük ki S. Efimovának és T. Alekseevának a Bolsie Tarhani leletek tanulmányozásának, fotózásának lehetőségéért.

*

A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 34717, T 029606).

Irodalom

- Akimova, M.C. (1964): Materiali k antropologii rannih bolgar. In: Gening, B.F., Halikov, A.H.: *Rannie bolgari na Volge*. Moszkva. 177–196.
- Boev, P. (1965): Szimboliczni trepanacii ot CCCP. *Izv. Inszt. Morfol. 11*: 113–127.
- Boev, P. (1968): Die symbolischen Trepanationen. *Anthropologie und Humangenetic*. Stuttgart. 127–135.
- Bukharajev, R. (1995): *Kazan. The Enchanted City*. London.
- Éry, K. (1987/1988): Újabb jelképes trepanációk a Volga-vidékről. *Anthrop. Közl.*, 31: 115–120.
- Gening, B.F., Halikov, A.H. (1964): *Rannie bolgari na Volge*. Moszkva.
- Lipták, P. (1983): *Avars and Anciant Hungarians*. Budapest.
- Nemeskéri, J., Éry, K. és Kralovánszky, A. (1960): A magyarországi jelképes trepanáció. *Anthrop. Közl.*, 4: 3–32.

Levelezési cím: Fóthi Erzsébet
Mailing address: Magyar Természettudományi Múzeum
Embertani Tár
Ludovika tér 2
H-1083 Budapest
Hungary